

Tarih Boyunca Vakıflar*

Hüseyin SALEBCİ

Vakıflar Genel Müdür Yrd. V.

Vakfın Menşei

Vakıf müessesesi yüzyıllar boyunca bütün İslâm memleketlerinde çok büyük ehemmiyet kazanmış ve bu memleketlerin sosyal ve ekonomik hayatları üzerinde derin tesirleri olmuş dini-hukukî bir müessesedir.

Vakıf müessesesi hakkında İslâm Hukukçuları tarafından kurulmuş nazarî sistemlere göre, vakıf, doğrudan doğruya İslâmî menşeden gelen bir müessesedir. Kur'ân'da vakfa ait hiç bir sarîh işaretle bulunmamakla beraber İslâm fakihleri muhtelif hadislerle istinat ederek bu müesseseyi Peygamber zamanına kadar götürmektedirler. Bazı İslâm müellifleri de İbrahim Peygamber zamanında yapılan vakıfların mevcudiyetinden bahsederler. Filhakika İslâmiyet'te vakıf müessesesi Peygamber'in ölümünden sonra hicretin ilk yüzyılında teşekkül etmiş ve ikinci yüzyılında hukukî şeklini almış ve büyük bir inkişafa mazhar olarak, İslâm Devletlerinin sosyal ve ekonomik hayatlarında önemli bir rol oynamıştır.

Bir takım garb müellifleri, İslâm hukukçularının klâsik telkinlerinin tesiri altında kalarak vakfı tamamen İslâmî mahiyette bir müessese olarak ve doğrudan doğruya İslâmî menşeden gelmiş addedmektedirler.

Bunların bir kısmı dini müesseselere, yoksullara, Allah rızası için yardım etmenin vâkifa uhrevî bir mükâfat temin edeceği düşüncesi ile, bir kısmı da İslâm miras hukukuna bir aksülâmel olarak İslâmîyette vakfın doğup geliştiğini ifade etmişlerdir.

Fakat bir kısım garb hukukçuları da, vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti bakımından ilk örneklerini Roma ve Bizans'tan aldığını ifade etmektedirler.

Profesör Fuat Köprülü, vakıf müessesesinin doğrudan doğruya İslâm dininin, dinî-ahlâkî esasla-

rından doğmuş münhasıran İslâmî bir müessese olmadığını, bütün büyük dinler gibi İslâm dininin de hayır ve yardımlaşma kâbilinden ahlâkî prensipleri teşvik etmesinin pek tabii olduğunu ifade etmekte ve incelemeleri neticesinde, gerek Mısır'da gerek Suriye'de Bizans hukukunun muayyen bir hukukî mahiyet vermiş olduğu türlü dini ve hayrî müesseselerin çok bulunduğunu ve bunların vakıflarının şartlarına göre idare edilen zengin vakıflar olduğu ifade etmektedir.

Nazariye ve iddialar ne olursa olsun, Vakıf müessesesinin en fazla İslâm ülkelerinde geliştiği ve onların sosyal ve ekonomik hayatlarına büyük çapta tesir ettiği bir gerçektir.

Vakfın gelişmesi

İslâmiyetin birinci yüzyılında vakıfların doğması için gerekli ekonomik şartlar hazırlanmış bulunuyordu. İslâm dininin hayır ve yardımlaşma hakkındaki ahlâk prensipleri, uhrevî mükâfat telkinleri, dinî ve hayrî müesseseler meydana getirmek mevzûunda İslâm zenginlerini harekete getiren âmil-ler olmuştur.

İslâmiyetin inkişâfıyla vakıf müessesesi de genişlemeye başlamıştır. Emevîler zamanına kadar dinî ve hayrî gayelerle vücut bulan vakıflar daha da genişlemiş, veraset hususunda İslâmın zuhurundan evvel Araplar arasında cari olan âdetleri devam ettirmeye ve mal sahibine tam bir serbestî vermeye hizmet eden ehli ve âdi vakıflar da kurulmuştur. Böylece dinî birer tesis mahiyetinde olan ve malları vâkîfın mülkünden çıkarak menfaati muayyen bir dini gayeye tahsis edilen asıl vakıfların yanında şekilce ona benzemekle beraber menfaati

(*) Radyo konuşması.

vakıf veya tayin ettiği varislerine münhasır kalan adi vakıflar da meydana çıkmıştır. Abbasiler devrinde İslâm hukukunun tedvinine çalışıldığı sırada, vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti zamanın temayül ve ihtiyacına uygun olarak geniş ve müsait bir şekilde tesbit edilmiştir. Bu tesbit ile âdi vakıflar caiz görülmüş olduğundan süratle aile vakıflarının doğmasına ve yayılmasına yardım etmiştir. Bu suretle Abbasiler devrinde hukukî esasları tesbit edilen vakıf müessesesi İslâm dünyasının en ücra köşelerine sür'atle yayılmış ve İslâm devletlerinde her türlü taarruzdan uzak olarak yaşamıştır.

Abbasilerin parçalanması ve nihayet büyük Selçuk İmparatorluğunun kurulmasıyla şark müslümanlığının Türk hâkimiyeti altına girmesi, vakıf müessesesinin bir kat daha inkişâfına sebep olmuştur. Bu büyük imparatorluğun meydana getirdiği bir kısım dinî ve hayrî müesseseler vakıf sermayesinin müthiş bir nisbette artmasını sağlamıştır.

Büyük bir mâli kudrete malik olan Selçuk Hükümdarları, prensleri, devlet adamları büyük vakıflar tesisinde birbirleriyle yarış etmişlerdir. Bu büyük Selçuk İmparatorluğu yıkıldıktan sonra onun yerine kurulan muhtelif Türk Devletleri Harzemşahlar, Atabekler, Eyyubiler, Mısır, Suriye, Memlük İmparatorluğu, Anadolu Selçukileri hâkim oldukları sahalarda vakıf müessesesini inkişafa götürmüşlerdir.

Moğol istilâsında vakfın inkişafı bir müddet durmuş ise de Moğol prensleri İslâmiyeti kabul ettikten sonra, Celâyirler, Timuriler, Akkoyunlular, Safaviler, Şeybaniler gibi Moğol Türk sülâleleri zamanında da bu inkişaf devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğun zamanında vakıflar çok büyük bir ehemmiyet kazanmış vakıf eserler hizmet ve san'at bakımından en büyük seviyesine çıkmıştır.

Burada şunu tebaruz ettirelim ki, vakıfların bilhassa dinî-hayrî büyük vakıfların inkişafı siyasî ve ekonomik inkişafa paralel olarak yürütülmüştür. Büyük vakıflar ve bunların yarattığı kuvvetli hizmet ve eserler daima geniş servet kaynaklarına mâlik, ekonomik mali seviye bakımından kuvvetli İmparatorluklar zamanında tesis edilmiştir. İmparatorluklar zayıfladıkça vakıflar da zayıflamış ve bu hal eserlerine de aksetmiştir.

Vakıfların İdare ve mürakabesi

İslâm hukukunun mala şahsiyet izafe ettiği vakfın idare ve mürakabesi hakkındaki usul ve kaideler hukukçular tarafından nazari olarak tetkik ve tesbit edilmiştir. Bu usul ve kaideler şöyle hülâsa edilebilir :

1 — Vakfın arzu ve iradesi başlıca âmildir.

2 — Gözetilmesi icap eden başlıca gaye vakfın menfaatidir.

3 — Vakıf, ya doğrudan doğruya, vâkif tarafından yahut kendisinin tesbit etmiş olduğu şartlara göre tayin edilen nâzır, mütevellî gibi ünvanlar alan vekiller tarafından idare edilir.

4 — Devlet otoritesinin bunlar üzerinde umumî bir mürakabe hakkı mevcut olup bu da bilhassa kadılar tarafından ifa edilir.

5 — Hükümdar, Emirül-mü'minin olmak sıfatıyla, vakıflar üzerinde mürakabe, hatta daha da geniş haklara mâliktir.

Bu usul ve kaidelerin teşekkülü aşağıda izah edeceğimiz tarihi seyri takip etmiştir.

Hicrî birinci ve ikinci yüzyıllarda vakıflar vâkif tarafından tayin edilen mütevellî veya nâzır denilen vekiller tarafından idare edilmiştir. Abbasiler devrinde buna Kadıların nezaret etme vazifesi ilâve olunmuştur. Peygamber ailesine mensup kimselere tahsis edilmiş vakıfların idare ve mürakabesi de doğrudan doğruya nâkiplere verilmiştir.

II. - V. asırlarda bütün İslâm dünyasında vakıflar büyük bir inkişaf göstermiş, Devlet, Kadılık ve Nâiplik gibi teşkilatları vasıtasıyla vakıfların idaresini mürakabe ve teftiş etmiştir. Böylece vakıf işleri Kadılık dairelerinde ve merkezi idare teşkilatında alâkalı divanlarda muntazam bir tarzda tesbit ve takip olunmakta ve sadece mütevellilerin keyfine terk olunmamaktadır.

Abbasilerden sonra Türk İslâm Devletlerinde de vakıflar aynı şekilde idare edilmiştir.

Vakıfların vâkifin şartına göre mütevellileri tarafından idaresi esas olmakla beraber bazı mühim vakıflarda ihmâl ve suistimali görülen mütevelliler azledilmekte ve bazan devletin büyük ricalinden biri meselâ bir Vezir hükümdarın fermanı ile mütevellî tayin olunmaktadır. Büyük vakıflarda idare için mütevellî tarafından gerekli memurlar tayin edildiği ve mütevellinin bunların idaresine nezaret ettiği görülmektedir.

Mütevellileri bulunan vakıfların teftiş ve mürakabesi, bulunmayanların doğrudan doğruya idaresi velâyeti âmme'yi haiz olan hükümdara yani devlete aittir. Baş kadı (Kâdil-Kudât) hükümdarın vekili sıfatıyla bu vazifeyi ifa eder. Baş Kadının emri altındaki teşkilât ile (nâipler, âmiller, mütevelliler, müfettişler) bütün vakıfları teftiş ve idare eder.

Büyük Selçukiler devrinde ve Osmanlı Devletinde vakıfların idaresi aynı usullerle yürütülmüştür. Osmanlı Devletinde hükümdar vakıflarına Vezirler mütevellî veya nazır tayin edilmiş, Kadılık teşkilâtı bilhassa hususî vakıfları mürakabe etmiştir. Mehmet I. zamanında bütün Kadılık teşkilâtı bir merkeze bağlanarak Hakimül hükkâm lakabıyla bir Başkadılık ihdas edilmiş bütün vakıfların mürakabesi buraya verilmiştir.

Fatih zamanında Kazaskerler bu vazifeyi yapmıştır. Ancak büyük hükümdar vakıflarının vakfi-

yede yazılan büyük devlet adamları tarafından Nâzır sıfatıyla ve maiyetindeki hususî bir teşkilât tarafından idaresi usulü hiç bir zaman terk edilmemiştir. Fatih, Selim I. ve Kanunî Süleyman vakıfları Sadrîâzamlara, Bayezit, II, Ahmet I. Vakıflarının idaresi Şeyhülislâmlara verilmiştir.

Diğer Padişahlara ait vakıflarla, nesilleri münkariz olduğundan mütevellileri kalmayan vakıfların Nâzırlıkları kârli bir iş olduğu için Saray adamlarına bir lütuf olarak verildiği görülmektedir.

Birçok vakıf müesseseleri de vakıfnameleri mucibince mütevelliliği evlatlarına ve Nâzırlığı da Sadrîâzam, Darüssaâde ağası, İstanbul Kadısı gibi büyük ricale vermişlerdir.

Nâzırlar müfettişler vasıtasıyla her sene vakıf hesaplarını, mütevelliler aleyhindeki şikayetleri inceledi. Nesilleri münkariz olanlarının mütevellilerini nâzırlar tayin ederlerdi.

Evkaf Nezareti teşekkül edinceye kadar Osmanlı Devletinde vakıflar bu şekilde Nâzır ve mütevelliler tarafından idare edilmiştir. İmparatorluğun kuvvetli devresinde gerek Nâzırların gerek Müfettişlerin devamlı mürakabesinde olan mütevellilerin idareleri inhitat devrinde bozulmuş bir takım suistimaller, bilhassa Selâtin vakıflarında sul'istimâl ve keyfi hareketler, İstanbul'da vuku bulan büyük yangınlar vakıf hasılatının büyük ölçüde azalmasına sebep teşkil ederek vakıf müessesesi için ağır bir darbe olmuş ve birçok vakıf abideler tâmir edilmez hale gelmiştir.

Gerek sul'istimalleri önlemek gerek azalan vakıf gelirlerini bir sistem içerisinde inkişaf ettirmek maksadıyla vakıfları disiplinli bir devlet idaresinin idare ve mürakabesi altına almak zarureti karşısında 1823 tarihinde Evkaf Nezâreti kurulmuş-

tur. Bir müddet Evkaf Nâzırlığında bulunan Mustafa Paşa Netayicül-Vukuât isimli eserinde Evkaf Nezaretinin ihdası sebeplerini şöyle anlatmaktadır.

"XIX ncu asır başlarında İstanbul şehrindeki arazi ve emlâk hemen kâmilen vakıf haline gelmiştir. Bütün alım ve satım muameleleri vakıf mütevellileri ile câbi —yani tahsildarların— elinde kaldığından tasarruf işlerinde büyük bir karışıklık hâsıl olmuştur... İstanbul'da Kadılar, Kaptanbaşı, Yeniçeri ağaları, Sekban başı, Bostancı başılar v.s. gibi birbirinden müstakil birçok vakıf nezaretleri teşekkül etmiş bulunuyordu. Bu vaziyetin doğurduğu birçok sul'istimaller karşısında vakıf idaresini merkezileştirmek maksadıyla Evkaf Nezareti ihdas ve yukarıda bahsedilen nezaretler tedricen bu idareye ilhak olundu."

Kurulan nezarete selâtin vakıflarının idaresiyle birlikte tevliyet meşrutunleheri kalmayan vakıfların idaresi de tevdi edildiğinden, bu tarihten itibaren vakıflar mazbut ve mülhak olmak üzere ikiye ayrılmış ve mazbut vakıfları Evkaf Nezareti ve mülhak vakıfları da mütevellileri idare etmişlerdir.

Takriben 100 yıl yavaşlayan ve Cumhuriyet devrinde Şer'îye ve Evkaf Nezareti ismini alan bu teşkilat 3 Mart 1340 tarih ve 429 sayılı kanunla ilga edilerek görevleri Başbakanlığa bağlı olarak teşkil edilen Vakıflar Genel Müdürlüğüne tevdi edilmiş ve 1935 senesinde kabul edilen 2762 sayılı Vakıflar Kanunu ile de mazbut ve mülhak vakıfların idare ve mürakabesine yeni bir yön verilmiştir.

2762 sayılı kanuna göre mülhak vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğünün denetimi altında mütevellileri tarafından ve mazbut vakıflar da doğrudan doğruya Genel Müdürlük tarafından idare edilmektedir.